

De Benedenstad in Nijmegen

What's in a name?

De Benedenstad: de naam geeft al een hint over de speciale ligging van deze wijk aan de Waal. Vanaf deze rivier naar het centrum van de stad (de “bovenstad”) is het slechts 250 meter lopen, maar je moet dan wel 20 meter klimmen. Geen enkele Nederlandse binnenstad kent zulke sterke hoogteverschillen.

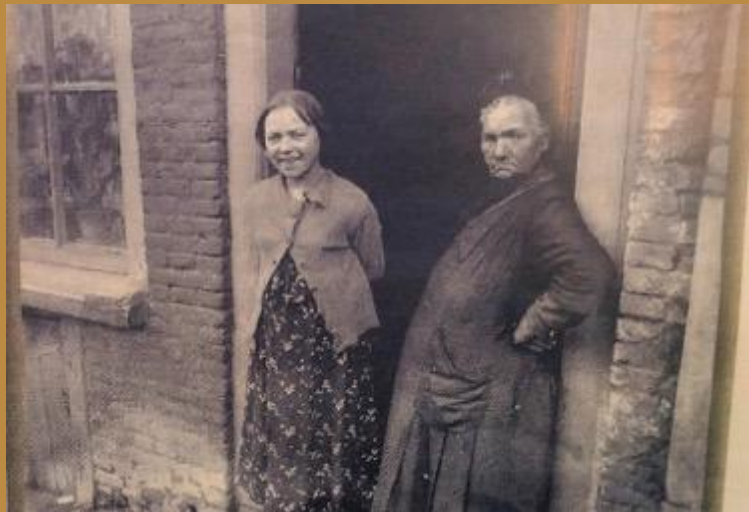
Grotestraat: 20 meter omhoog vanaf de Waal (foto: Iconick).

Die heuvels ontstonden in lang vervlogen tijden door de ijsmassa's die vanuit Scandinavië Nederland bedekten en enorme zandmassa's voor zich uitschoven. Het grootste deel van de Benedenstad ligt aan de voet van die heuvels; aan de westzijde van de wijk vlakken de heuvels af en is nauwelijks nog sprake van hoogteverschillen.

Oorspronkelijk was de Benedenstad geen wijk, maar een aanduiding van een smalle strook bebouwing dat soms overstromde bij hoogwater in de Waal, de 'onderstad'.

Een deel van de officiële wijk ligt overigens helemaal niet beneden: bij de Valkhofheuvel en ook bij de Stevenskerk heb je een panoramisch uitzicht over de Waal. In de ogen van veel bewoners vallen deze heuvels niet onder de "echte" Benedenstad: "Echte onderstadters wonen beneden". Hoewel je dat nu niet meer zo merkt, was er in de vorige eeuw nog een ánder onderscheid tussen boven- en benedenstad. De mensen uit de Bovenstad keken niet alleen letterlijk maar vooral figuurlijk neer op de onderstadters. Daarbeneden in de verpauperde buurt woonden in hun ogen de arbeiders, loonwerkers en werklozen, waar je niet te veel mee te maken moest hebben. Zelfs op de lagere school gold dit onderscheid: de kinderen van de 'onderstad' speelden op een ander pleintje dan 'die van boven'. De reputatie van de Benedenstad als volkswijk stamt vooral uit die tijd.

Bewoners Bovenstad versus Benedenstad (foto: archief RAN)

Oud of nieuw?

De wijk lijkt door de smalle straatjes, doorkijkjes en hellingen middeleeuws, maar de meeste huizen zijn van ná de Tweede Wereldoorlog. Alleen een paar middeleeuwse huizen, het stratenpatroon met bestrating blijken oud te zijn. Wat is er gebeurd?

De binnenstad van Nijmegen is aan het eind van de oorlog zwaar getroffen door een bombardement, door granaten en door de gevechten rond de Waalbrug, welke je op de bovenste plattegrond als oorlogsschade aantreft. De grootste oorlogsschade tref je echter aan in de Bovenstad. Het verval van de Benedenstad zette door verwaarlozing en verkrotting al in voor de oorlog en ging na de oorlog gewoon door.

In de (late) Middeleeuwen lag de levendige en bedrijvige Benedenstad nog binnen vestingmuren. De ligging aan de rivier en het pontje naar de overzijde van de Waal zorgden voor veel handelsactiviteiten en markten. Je kon er haast alle lagen van de bevolking vinden:

de welgestelden en neringdoenden woonden aan de bredere straten en de arbeiders, dagloners en minder bedeelden in de "gasjes" (Nijmeegse term voor steegjes) er tussenin.

Wanneer is de Benedenstad een volksbuurt geworden?

Omdat het een vestingstad was, mocht Nijmegen niet uitbreiden. Hierdoor raakte de stad binnen de muren en wallen overvol. Ook liep Nijmegen de eerste industrialisatie (vanaf 1850) grotendeels mis. Er was domweg nauwelijks plaats voor fabrieken binnen de vesting.

In die tijd woonden hier ongeveer 20.000 mensen. De stad raakte voller en voller. Met name in de Benedenstad, het laagstgelegen deel van de stad, waar veel mensen in te kleine huizen bij elkaar woonden. Doordat er geen riolering was, waren de hygiënische omstandigheden miserabel. Armoede en vervuiling kwamen er bijeen.

Na het aannemen van de vestingwet in 1874, brak men de vestingwallen af. Nijmegen kon eindelijk uitbreiden en deed dat na een tijdje dan ook.

1888 Uitleg van de stad (bron: RAN)

Wie het kon betalen trok naar buiten, naar de singels en naar de ruimere buitenwijken. Daardoor verpauperde de Benedenstad verder. Alleen in de winkelstraten en de route naar het pontveer konden de neringdoenden met hun cafés, logementen en hotels overleven.

In de Benedenstad werd de armoede steeds zichtbaarder. De huiseigenaren verhuurden per kamer – vaak aan één gezin. Een paar duizend mensen woonden dicht op elkaar, zonder dat de eigenaren iets aan onderhoud deden. De wijk groeide zodoende uit tot volksbuurt waar ook de saamhorigheid groeide: “Ze deelden alles. Ze deelden hun armoede.”

Veel mannen werkten als ‘kaaisjouwer’ in de haven: ze losten de schepen en droegen de tot 50 kilo zware last op hun nek naar de bovenstad. Als eerbetoon aan deze haast vergeten beroepsgroep is sinds 2020 een beeld opgericht van de Kaaisjouwer aan de Waalkade.

Kaaisjouters en kleinzonen bij het beeld De Kaaisjouwer (© Gerard Verschooten en wijkblad Mariken 2023)

Terwijl veel vrouwen uit de Benedenstad in de 19^e eeuw werkten als dienstmeisje bij de gegoede burgers in de wijk, vonden vrouwen uit latere generaties steeds meer emplot in de horeca, prostitutie en onderbetaald werk. Deze economische achterstelling ging gepaard met hulpverlening van bovenaf door vooral de kerk en de kloosters. Dit ging door tot in het midden van de 20ste eeuw toen de overheid met zijn sociale voorzieningen het stokje overnam.

Na opening van de Waalbrug in 1936 verliep de verkrotting nog sneller. Voor Nijmegen was de brug een zegen, voor de Benedenstad bepaald niet. De veerpont die Nijmegen met het noorden verbond en die aanlegde aan de Waalkade werd uit de vaart genomen. Met de handel verdween “het hert uut de onderstad”. Velen probeerden er het beste van te maken. Zoals pater Jan Rubbens, die niet alleen pastoor, maar ook vakbondsadviseur, geestelijke leider en helper in nood was. Met name in die laatste hoedanigheid legde hij een originaliteit en voortvarendheid aan de dag die hem buitengewoon populair maakte bij de mensen op de laagste sporten van de maatschappelijke ladder. Hij ging bijvoorbeeld regelmatig langs de levensmiddelenwinkel tegenover de kerk om ‘seizoensafhankelijke overschotten’, zoals chocoladeletters, kerstkoekjes en paaseitjes te krijgen die hij vervolgens aan de minder bedeelden gaf.

Plannen verdwijnen in de la

Hoewel rond 1900 de woonkwaliteit in de Benedenstad te wensen overliet, liet het gemeentebestuur het verval gewoon gebeuren. Alle aandacht ging uit naar de Bovenstad en de uitbreidingswijken. Totdat in 1938 bezorgde burgers aan een particulier bureau opdracht gaven om een plan te maken. De wijk zou volgens dit "Groene Balkonplan" met een wandelpromenade op een verhoogde keermuur en een open nieuwe woonwijk ingrijpend moeten veranderen. Uiteindelijk zou na de oorlog alleen de keermuur met een weg (het Groene Balkon) gemaakt worden.

1956 Pater Jan Rubbens praat met inwoners van de Benedenstad (foto: Wim K. Steffen).

Groene Balkon in 1959 (Foto: Peter Leeuwen).

Omdat na de oorlog de prioriteit van het gemeentebestuur bij de wederopbouw van de Bovenstad lag, zette het verval van de Benedenstad door. Dat resulteerde in een afname van de bevolking van 10.000 aan het begin van de 20^e eeuw tot circa 1.000. Halverwege de jaren vijftig keurde Bouw- en Woningtoezicht bovendien de helft van de woningen af. Het verval leidde tot verdere sloop. Het gemeentebestuur zat met deze uitgedunde volksbuurt duidelijk in zijn maag. Ze bestempelde de bewoners zelfs als "onmaatschappelijken" die verplaatst moesten worden.

In de Benedenstad zouden volgens de gemeente overheids- en universiteitsgebouwen met brede toevoerwegen en parkeerplaatsen moeten komen (Vijf Heuvelenplan uit 1956). Zelfs een aantal rijksmonumenten zou moeten sneuvelen.

Hoewel de gemeenteraad hiermee instemde, is het er door geldgebrek nooit van gekomen.

Stadsvernieuwing

In de jaren 1970 stond er met name in het centrale en oostelijk deel van de Benedenstad haast geen huis meer overeind. Wel handig: voldoende ruimte om je auto te parkeren.

In 1970 presenteerde de gemeente een nóg rigoreuzer plan voor het totale centrum ("Hoofdlijnen van beleid"): volledige afbraak van de nog bestaande woningen in de Benedenstad om plaats te maken voor cityvorming en een vierbaans ringweg en veel, heel veel parkeerruimte.

De bewoners accepteerden niet langer meer dat er over hun lot besloten werd. Het Buurtkomitee Benedenstad roerde zich, waarna de gemeente haar beleid in 1972 volledig bijstelde.

Dat resulteerde tussen 1978-1985 in een nieuwbouwplan met veel woningwoningen in baksteen met dakpannen, dat zich voegde in het middeleeuwse stratenpatroon. En hoewel een deel van de oorspronkelijke bebouwing toch nog werd gesloopt, kreeg men het voor elkaar om een middeleeuws sfeertje te creëren. De oorspronkelijke bewoners (voor zover nog aanwezig) mochten met voorrang terugkeren.

Spelen tussen de slooppanden in 1969 (foto: Jan van Teeffelen).

Grotestraat e.o. in 1975: veranderd in één lange parkeerplaats (foto: Ger Luijten, collectie RAN)

1977 Tijdelijke woningen voor de bewoners aan de Veemarkt (foto: Frans Kup).

Om een zo hoog percentage sociale woningen te halen op een terrein met grote hoogteverschillen en ook met handhaving van het smalle stratenpatroon, was een haast onmogelijke opgave. Een forse subsidie van het Rijk hielp uiteindelijk als breekijzer voor deze omslag. Het Rijk stelde wel twee essentiële voorwaarden. Ten eerste: het behoud van het oude stratenpatroon om in aanmerking te komen voor een bijdrage als beschermd stadsgezicht. En ten tweede: de eis dat het plan in vijf jaar moest worden uitgevoerd!

Met deze krappe planning en met betrokkenheid van de bewoners is de Benedenstad omgetoverd tot een woonwijk met betaalbare huren.

De smalle straatjes boden natuurlijk niet voldoende ruimte voor parkeerplaatsen en speelplekken. Dat noopte tot creatieve oplossingen: behalve twee parkeergarages kwamen er voorzieningen voor spelen en parkeren op de binnenhoven aan de achterzijde van de woningen. De meeste van deze hoven zijn nog steeds openbaar toegankelijk; je kan je op deze rustige plekken haast niet voorstellen dat je in het stadshart van Nijmegen bent. Met name in het oostelijk deel van de wijk zorgen de hoogteverschillen bovendien voor verrassende doorkijkjes.

Parkeren, groen en spelen op het Johannieterhof

Is het nog een volksbuurt?

Maar is de wijk nog een volksbuurt? De meningen hierover zijn verdeeld. Als je door de wijk loopt, proef je er vooral in het westelijke deel nog wel wat van, maar op andere plekken (zoals op de Waalkade en in het Valkhof) loop je tussen de toeristen.

Er wonen nu ruim 2600 inwoners, veel minder dan voorheen. Er zijn naar verhouding extreem veel 20- tot 30-jarigen, de starters op de woningmarkt. Ook wonen er relatief veel ouderen. Nog slechts een klein deel van de huidige bewoners zijn oorspronkelijke Benedenstadters. De meeste inwoners zijn “import” van buiten de wijk.

Vooraf de jeugd en de 30-50-jarigen zijn ondervertegenwoordigd in de Benedenstad. Nu de nieuwbouw alweer enkele decennia oud is, treedt er vergrijzing op. Er wonen ook veel eenoudergezinnen en eenpersoonshuishoudens.

Het inkomen van de bewoners wijkt niet veel af van de rest van de stad. Dat was vroeger wel anders. In demografisch en economisch opzicht is de Benedenstad allesbehalve een klassieke volksbuurt. Maar hoe zit het met de ruimtelijke en culturele aspecten van de volksbuurt?

Het “klassieke straatleven” is grotendeels verdwenen. Dat heeft zich deels verplaatst naar de binnenterreinen aan de achterkant. Ook het ouderwetse bureaucontact veranderde door maatschappelijke ontwikkelingen.

1938 Spelen in de Vleeshouwerstraat (foto: RAN).

2023 Speelvoorziening in Kartuizerhof.

Op deze binnenterreinen kunnen de bewoners van hun saamhorigheid genieten, al wordt deze soms op de proef gesteld. Zo is de situatie overdag in het Kartuizerhof (zie foto hierboven) vredig en haast dorpsachtig, maar tegen de avond komt er wel eens drugs- en prostitutieoverlast voor.

Op initiatief van de bewoners is op een andere plek (Korenmarkt) het parkeren vervangen door openbaar groen. Deze plek is nu zo populair dat de bewoners er meer hinder dan plezier van lijken te hebben. Dat ondergraaft de onderlinge saamhorigheid.

2019 Chillen op de Korenmarkt (foto: Paul Rap).

Bewoners in het wijkcentrum Het Oude Weeshuis tijdens het “soepje”.

De meeste bewoners hebben het niet over een “volksbuurt” als ze over de Benedenstad spreken. Wel zijn er velen actief om de leefbaarheid van de wijk op peil te houden.

Uit gemeentelijk onderzoek blijkt dat van de volwassen wijkbewoners 76% gehecht is aan de buurt. Ook voelen de bewoners zich in hoge mate verantwoordelijk voor de leefbaarheid.

Met name onder de ouderen en de “oorspronkelijke” bewoners is er een behoorlijke binding met het wel en wee in de buurt. Zij bezoeken ook regelmatig het wijkcentrum en velen zeggen dat ze de wijk alleen tussen zes planken willen verlaten.

Wel vinden zij dat de woonlasten de laatste jaren enorm zijn gestegen; huren van € 1000 zijn geen uitzondering; zonder huursubsidie is dat voor de oorspronkelijke doelgroep vaak onbetaalbaar.

Waar vroeger werd neergekeken op de Benedenstad, is dat nu zeker niet meer het geval. Het is een populaire woonwijk geworden waar veel bewoners trots op zijn. De onderstad is eigenlijk een beetje bovenstad geworden!

Bronnen:

Ruud Abma: Nijmegen historische grond (2021)

Regionaal Archief Nijmegen, expositie oktober 2022 'De sanering van de Benedenstad. Een Ongekend Nijmeegs verhaal'

Kees Moerbeek: 'Nijmegen Zo mooi als het was' (diverse delen 2021 -2023).

Site Noviomagus

Dolly Verhoeven: Het Nijmegengevoel (2020)

Wilfried Uitterhoeve e.a.: Nieuwe historische atlas van Nijmegen (2018)

Herman de Liagre Böhl: Steden in de steigers stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990 (1999)